

موانع اجرای اصل احتیاط در حفاظت از محیط زیست دریای خزر

(مقاله علمی - پژوهشی)

فرشته بنافی *

علیرضا آرش پور **

آرامش شهبازی ***

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۹/۰۹/۲۶

تاریخ دریافت: ۱۳۹۹/۰۷/۳۰

چکیده

در کنار شکل دادن به اصل همکاری به ویژه از طریق قراردادهای مشترک بین کشورهای همجوار دریای خزر، اصل احتیاط به عنوان یکی از اصول مهم در حفاظت از محیط زیست دریای خزر می‌تواند راهگشا باشد. با تکیه بر اصل احتیاط و بهترین شواهد علمی موجود، می‌توان محیط زیست دریای خزر را حفظ و از آن به صورت منطقی استفاده نمود. لذا این پرسش مطرح می‌گردد که چه موانعی برای اعمال اصل احتیاط در حفاظت از محیط زیست دریای خزر وجود دارد؟ پژوهش حاضر با روش توصیفی-تحلیلی به این نتیجه رسیده است که اصل مزبور به عنوان یک اصل، دارای منطبق است و حفاظت از محیط زیست دریای خزر در چهارچوب اصل احتیاط و توجه معقول به آثار زیان بار ناشی از عدم رعایت این اصل، هر چند نقش مؤثری در حفاظت از این حوزه آبی دارد، اما در عمل، به ویژه در سیاست و حقوق بسیار مبهم است و نمی‌تواند به وعده‌های خود جامه عمل بپوشاند و به دلیل برداشت‌های متفاوت از اصل احتیاط، عدم رسوخ در قانون‌گذاری‌های داخلی کشورهای حاشیه خزر و شدت خطر یا حتی وجود خطر و پرهزینه بودن اعمال این اصل و همچنین عدم وجود یک سازوکار نظارتی و نظام مسئولیتی کارآمد نتوانسته است به رسالت خود که همانا حفاظت از این حوزه آبی است، کمک نماید و لذا، دستخوش برداشت‌های متفاوت و اختیارات کشورها قرار می‌گیرد.

کلیدواژگان:

محیط زیست دریای خزر، اصل احتیاط، عدم قطعیت، برداشت‌های متفاوت، خطر.

* دانش‌آموخته دکتری حقوق بین‌الملل عمومی، دانشگاه پیام نور برازجان (نویسنده مسئول)

ferشتهbanafi@yahoo.com

** دانشیار، دانشکده حقوق، دانشگاه اصفهان

a.arashpour@ase.ui.ac.ir

*** دانشیار، دانشکده حقوق، دانشگاه علامه طباطبایی

arameshshahbazi@gmail.com

مقدمه

پیشرفت‌های حاصل از نوآوری در زمینه علم و فناوری در دهه‌های اخیر موجب تحول عظیم در جوامع بشری و بهبود آن شده است. معالوصف، بدگمانی نسبت به آثار برخی از این تکنولوژی‌های نوین و فعالیت‌های توسعه‌ای، باعث حساسیت نسبت به خطرات احتمالی شرایط جدید شده است. در چنین شرایطی، اصل احتیاط در نقش ناچی، از یک سو در خصوص فناوری‌های نوین و از سوی دیگر در پیوند با نهادهای عمومی برای تغییر جهت هدایت جمعی در مدیریت خطرها مطرح شد.^۱ باید اذعان نمود اصل احتیاط، به عنوان اصلی از مجموعه اصول خانواده اصل هوشیاری، بیش و پیش از سایر اصول این خانواده به ویژه در حقوق بین‌الملل محیط زیست با موفقیت و درخشش همراه بوده است. در مورد حفاظت از محیط زیست دریای خزر نیز این اصل اغلب به عنوان راه‌حل برای مشکلاتی مطرح می‌گردد که در آنها کشورهای حاشیه خزر باید در مقابل ریسک‌هایی که طبیعت آنها از لحاظ علمی مشخص نشده است، رفتار جمعی اتخاذ نمایند. در واقع طرح اصل احتیاط در زمینه حفاظت و حمایت از محیط زیست دریای خزر بیانگر وضعیت ابهام و خطر در محیط زیست این حوزه آبی است. این اصل بیانگر نوعی انتخاب از طرف کشورها در حفاظت از محیط زیست و سلامت انسان‌ها می‌باشد، تصمیمی بر مبنای وجود خطر که باید در شرایط علمی تردیدآمیز گرفته شود.^۲ باید اذعان نمود، اصل احتیاط با عدم قطعیت علمی و خطر گره خورده است. عدم قطعیت وضعیتی است که می‌توان در یک فعالیت مداخله نمود، پیش از آنکه به صورت قطعی رابطه علیت میان آن فعالیت و برخی از انواع خسارت‌ها برقرار گردد. همین که پذیرفته شود، برخی فعالیت‌های توسعه‌ای می‌توانند دارای پیامدهای زیست محیطی زیان‌بار باشند، اصل احتیاط قدرت اجرایی پیدا می‌نماید، هر چند امکان اثبات درجه احتمال تحقق آن وضعیت مقدر نباشد. در اعمال اصل احتیاط دو مشکل عمده وجود خواهد داشت: نخست، زمانی که یقین و قطعیت علمی وجود دارد که عملی برای محیط زیست خطرناک است که در این وجه، اصل احتیاط همان اصل پیشگیری است و دوم، زمانی که قطعیت

۱. محمدزاده وادقانی، علیرضا، اصل احتیاط در حقوق علوم کشاورزی و محیط زیست، فصلنامه مطالعات حقوق خصوصی، ۱۳۹۴، شماره ۳، ص ۴۷۴.
 ۲. همان.

علمی در مورد ابعاد خسارت یک فعالیت بین‌المللی وجود ندارد که در این صورت به‌خاطر ماهیت انتزاعی آن ممکن است اصلاً اعمال نگردد و یا بالعکس در مورد هر نوع فعالیتی مصداق یابد.^۱ به این ترتیب، این مسئله مطرح می‌گردد که با وجود نقش مهم این اصل در حفاظت از محیط زیست دریای خزر، اجرای این اصل با یک سری ابهامات و موانع مواجه می‌باشد. این موانع عبارت‌اند از برداشت‌های متفاوت از اصل احتیاط و عدم شفافیت در اعمال این اصل، موانع فنی و عدم رسوخ در قانون‌گذاری‌های داخلی کشورهای حاشیه خزر، شدت خطر و یا حتی وجود خطر، پرهزینه بودن اعمال این اصل و همچنین، عدم وجود یک سازوکار نظارتی و نظام مسئولیتی کارآمد که باعث می‌شوند اصل احتیاط مندرج در اسناد منطقه‌ای حفاظت از محیط زیست دریای خزر دستخوش اختیارات کشورهای حاشیه دریای خزر قرار گیرد و نتواند به رسالت خود که همانا حمایت از این پیکره آبی است، بپردازد.

۱. برداشت‌های متفاوت و نبود شفافیت در اعمال اصل احتیاط

یکی از موانع و ابهاماتی که در زمینه حفاظت از دریای خزر با عنایت به اصل احتیاط وجود دارد، مسئله جایگاه این اصل در مقررات و منابع حقوق بین‌الملل است. باید اذعان نمود علی‌رغم فزونی یافتن استناد به اصل احتیاط در اسناد متعدد، یک تعریف ثابت از این اصل تکرار نشده است و در عوض عبارات و ارکان هر تعریف، متفاوت از دیگری شکل گرفته است.^۲ در همین راستا دول حاشیه دریای خزر نیز دیدگاه مشابهی در مورد اصل احتیاط ندارند. به‌عنوان نمونه، «کشور روسیه به رویکردی احتیاطی اعتقاد دارد و نه اصلی احتیاطی».^۳ رویکرد احتیاطی ماهیتی نرم‌تر از اصل دارد. به عبارت دیگر، چنانچه احتیاط یک اصل باشد، جزئی از منابع الزام‌آور حقوق بین‌الملل مندرج در ماده ۳۸ اساسنامه دیوان بین‌المللی دادگستری خواهد بود و در محاکم بین‌المللی قابلیت استناد خواهد داشت. در حالی که رویکرد احتیاطی غالباً غیرالزام‌آور است و با

1. Zander, J , "The Application of the Precautionary Principle in Practice", *Cambridge University Press*, Nova Yorque, 2010 , p 276.

۲. کدخدایی، عباسعلی و اسما سالاری، **احتیاط در حقوق بین‌الملل: اصل عرفی یا اصل کلی حقوقی؟**، فصلنامه پژوهش حقوق عمومی، سال بیستم، ۱۳۹۷، شماره ۵۹، ص ۳۵.

3. Hønneland, Geir, "Norway and Russia: Bargaining Precautionary Fisheries Management in the Barents Sea", *Arctic Review on Law and Politics*, vol. 5, 1, 2014, p 75.

برجسته ساختن مخاطرات زیست محیطی، راهکارهای احتیاطی را مطمح نظر قرار می‌دهد. لذا، یکی از موانع اجرای اصل احتیاط در حفاظت از محیط زیست دریای خزر را می‌توان برداشتهای متفاوت از اصل احتیاط و عدم شفافیت در اعمال آن دانست و اینکه آیا احتیاط یک اصل است یا اینکه به یک قاعده عرفی حقوق بین‌الملل تبدیل شده است؟ «عده‌ای از حقوقدانان معتقد هستند بدان دلیل که اصل احتیاط امروزه در اکثر معاهدات و توافقنامه‌های بین‌المللی در زمینه حفاظت از محیط زیست درج و مورد شناسایی قرار می‌گیرد؛ به قاعده‌ای عرفی و الزام‌آور تبدیل شده است و کشورها مکلف هستند این قاعده عرفی را در حقوق داخلی خود نیز مورد شناسایی قرار دهند»^۱. اصل احتیاط در اسناد بین‌المللی، قوانین ملی و تصمیمات قضایی دادگاه‌های بین‌المللی، محاکم و دادگاه‌های داخلی مورد استناد قرار گرفته است و در این زمینه رویه کافی و عنصر معنوی حاکی از الزام‌آور بودن این قاعده عرفی شکل گرفته است. همه این اسناد حقوقی حاکی از عزم راسخ نهادهای بین‌المللی به ویژه اتحادیه اروپایی در اعمال اصل احتیاط به عنوان قاعده‌ای عرفی در تصمیم‌گیری‌های زیست محیطی است.^۲ برای نیل به این منظور، تقویت بسترهای شفافیت در قوانین و مقررات، اعمال و اقدامات اداری-اجرایی، نظارت‌های مستقیم و غیرمستقیم و مسئولیت‌پذیری دول حاشیه خزر ضروری می‌باشد.^۳ لذا، یکی از سازوکارهای زدودن ابهام از چهره اصل احتیاط برای اعمال تدابیر احتیاطی و پیشگیرانه در راستای حفاظت از محیط زیست دریای خزر، «اساسی‌سازی شکلی^۴ و ماهوی^۵ اصل احتیاط و ورود آن به قوانین داخلی کشورهای حاشیه دریای خزر و قانون‌گذاری‌های مشابه در کشورهای این حوزه آبی می‌باشد.

1. Kumar Jaggi, Navin, the precautionary principle in the Indian courts, *lawyers club India* (LCI), 2018, 14.

2. Sirinskiene, A (2009). "The Status of Precautionary Principle: Moving Towards a Rule of Customary Law", *Jurisprudence*, vol. 4(118), 2009, p 360.

۳. مولائی، آیت و حسن لطفی، **شکندگی مرزها بین اصول احتیاط و پیشگیری**، مجله حقوقی بین‌المللی، ۱۳۹۸، شماره ۶۰، ص ۲۸۲.

۴. منظور از اساسی‌سازی شکلی، درج شکلی اصل احتیاط در قانون اساسی کشورهای حاشیه دریای خزر و اساسی‌سازی ماهوی، تضمین آن در نظام حقوقی کشورهای مزبور می‌باشد.

۵. مشهدی، علی، **اساسی‌سازی حق بر محیط زیست در حقوق ایران و فرانسه**، مطالعات حقوق تطبیقی، ۱۳۹۳، دوره ۵، شماره ۲، ص ۵۵۹.

۲. موانع فنی و عدم رسوخ در قانون‌گذاری‌های داخلی کشورهای حاشیه دریای خزر

هر قانون، مقرر، استاندارد یا روشی که مانع از اجرای اصل احتیاط گردد، از موانع فنی در اعمال این اصل محسوب می‌گردد. لذا، قانون‌گذاری یکسان در کشورهای حاشیه خزر، موانع فنی پیش‌روی این اصل را می‌تواند مرتفع نماید. لازم به ذکر است که علیرغم پیوستن کشورهای آذربایجان، روسیه و قزاقستان به کنوانسیون اسپو،^۱ «کشور روسیه هیچ‌گاه اصل احتیاط را به صورت رسمی وارد قوانین خود در مورد محیط زیست (به‌عنوان مثال قانون صید آبزیان مصوب سال ۲۰۰۴) ننموده است. اما، قوانینی همسو با این اصل، برای حفاظت از محیط زیست دریایی تصویب و اجرا نموده است. همچنین، قانون حفاظت از محیط زیست کشور آذربایجان در ماده ۳ خود اصول بنیادین در حفاظت از محیط زیست این کشور را برشمرده است و اصل احتیاط جایگاهی در میان این اصول ندارد.^۲ هر چند بند ۲ ماده ۹ قانون ایمنی زیستی کشور مزبور مصوب ۱۹۹۹، به صورت تلویحی به این اصل اشاره نموده است.^۳

قانون حفاظت از محیط زیست ترکمنستان تا پیش از سال ۲۰۱۱ هیچ‌کدام از اصول حقوق بین‌الملل محیط زیست از جمله اصل احتیاط را مورد شناسایی قرار نداده است. با وجود این، در «پیش‌نویس طرح حفاظت از دشت‌ها و مرغزارها»^۴ ذیل قانون «حفاظت از جنگل‌ها در سال ۲۰۱۱»^۵ اتخاذ رویکردی احتیاطی در راستای جلوگیری از تغییر اقلیم را مورد شناسایی قرار داده است.^۶ قانون حفاظت از اکوسیستم قزاقستان نیز به اصل احتیاط نپرداخته و صرفاً اولویت را به

1. Convention on Environmental Impact Assessment in a Transboundary Context (Espoo), 1991.
2. Law of the Azerbaijan Republic on Protection of the Environment, 1999, No. 678-IQ, Article 3.

که اشعار می‌دارد: مهم‌ترین اصول حفاظت از محیط زیست باید بر اساس اصول زیر باشد: روش‌های مرتبط و به هم پیوسته مشکلات اجتماعی-اقتصادی، فرهنگی-زیبایی‌شناختی؛ حفظ تعادل زیست محیطی در سرزمین‌ها و احیای سیستم‌های زیست محیطی طبیعی مختل شده، استفاده کارآمد و حفظ منابع طبیعی، استفاده از مشوق‌های اقتصادی در استفاده از طبیعت و حفاظت از محیط زیست، اطمینان از حفظ تنوع زیستی محیطی، کنترل دولت، مسئولیت نقض قوانین مربوط به حفاظت از محیط زیست؛ جلوگیری از خسارات ناشی از محیط زیست و ارزیابی خسارات ناشی از آن؛ مشارکت سازمان‌های خصوصی و عمومی در حمایت از محیط زیست؛ همکاری‌های بین‌المللی در زمینه حفاظت از محیط زیست.

3. Law of the Azerbaijan Republic on Environmental Safety, 1999, No. 677 – IQ, Article 9(2).
4. The draft Law on Pastures, UN Economic Commission for Europe, Environmental Performance Reviews Turkmenistan, UN, New York and Geneva, 2012 First Review.
5. Turkmenstan 2011 Forest Code.
6. Alkalaj, Sven, "Environmental Performance Reviews Turkmenistan", United Nation New York and Geneva, UN Economic Commission for Europe, 2012, p164.

پیشگیری و کاهش آلودگی هوا در تغییر اقلیم اختصاص داده است.^۱ همچنین در ایران نیز هر چند به اصل احتیاط در معنایی که در حقوق بین‌الملل محیط زیست از آن وجود دارد، به صورت مستقیم اشاره نشده است. با وجود این، به نظر می‌رسد قانون مسئولیت مدنی، بی‌احتیاطی را در معنای اعم آن، یعنی تقصیر، به کار برده است (ماده ۱ قانون مسئولیت مدنی).^۲ همچنین، از تبصره‌های ۸۲ و ۸۳ و ماده ۱۰ بخش دوم قانون برنامه دوم توسعه، مواد ۱۸۴ تا ۱۹۳ قانون برنامه پنجم توسعه، بخش ۹ قانون برنامه ششم توسعه و آئین‌نامه ارزیابی اثرات زیست محیطی طرح‌ها و پروژه‌های بزرگ تولیدی، خدماتی و عمرانی (مصوب ۱۳۹۰) قانون‌گذار ایرانی به صورت تلویحی رویکرد احتیاطی را در این اسناد اعمال نموده است. در همین راستا، کنوانسیون حفاظت از محیط زیست دریای خزر^۳ در ماده ۵ خود به صورت صریح رعایت اصل احتیاط را در حمایت از این زیست بوم آبی مد نظر قرار داده است و اشعار می‌دارد که به موجب اصل احتیاط، چنانچه تهدید جدی یا خسارت جبران‌ناپذیر برای محیط زیست دریای خزر وجود داشته باشد، فقدان اطمینان علمی جامع نمی‌تواند به‌عنوان دلیلی برای به تعویق انداختن اقدامات مقرون به صرفه برای جلوگیری از خسارت مزبور، مورد استفاده قرار گیرد. علیرغم اهمیت کنوانسیون تهران و اصل احتیاط مندرج در آن در حفاظت از محیط زیست این حوزه آبی، مشکلات حقوقی متعددی همانند محدودیت در گستره معاهده و دامنه شمول کنوانسیون، نقصان در اصول حقوقی حاکم بر تحقق اهداف و اجرای معاهده، خنثی بودن تعهدات کلی معاهده به دلیل اکتفاء صرف به وجود تعهدات، وضعیت حقوقی مسئولیت و جبران خسارت و... پیش‌روی کنوانسیون تهران وجود دارد.^۴ چنانچه این کنوانسیون به درستی اعمال شود و اصول مندرج در آن تکمیل گردد و در چهارچوب اصل احتیاط، مسئولیت ناشی از اعمال منع نشده بر کشورهای متخلف حاشیه خزر اعمال گردد، محیط زیست دریای خزر در راستای توسعه پایدار مورد حمایت و حفاظت همه‌جانبه قرار خواهد

1. The Ecological Code of the Republic of Kazakhstan, (2011) No. 212 of 2007 and Amendment.

۲. خوباری، حامد، بررسی احتیاط در معنای فقهی به مثابه اصل زیست محیطی احتیاط، فصلنامه پژوهش‌های حقوق تطبیقی عدل و انصاف، سال اول، ۱۳۹۷، شماره ۳، صص ۲۵ و ۲۸.

3. Framework Convention for the Protection of the Marine Environment of Caspian Sea, 2003, Tehran.

۴. ساعد، نادر، احمدعلی محسن‌زاده و علی سمیعی، حقوق محیط زیست نظریه‌ها و رویه‌ها، تهران: انتشارات خرسندی، ۱۳۸۸، ص ۴۷.

گرفت. با وجود این، به رغم صراحت اشاره به اصل احتیاط در ماده ۵ این کنوانسیون، سازوکار الزام‌آوری برای انعکاس این ماده در حقوق داخلی کشورهای ساحلی خزر وجود ندارد تا بتوان آنها را ملزم به وضع قاعده با موضوع اصل احتیاط و برقراری نظام مسئولیت بین‌المللی در صورت نقض این قاعده نمود.

همچنین، پروتکل حفاظت از دریای خزر در برابر آلودگی ناشی از منابع و فعالیت‌های مستقر در خشکی (۲۰۱۲)^۱ به صورت صریح در ماده ۴ و همچنین در بخش دوم ضمیمه ۵ خود، اصل مزبور را به‌عنوان راهکار و رویکردی مهم در عملکرد کشورهای حاشیه دریای خزر در مقابله با آلودگی‌های ناشی از خشکی متعهد می‌نماید. لذا، کشورهای ساحلی خزر، نمی‌توانند به بهانه عدم قطعیت علمی و عدم آگاهی کافی در فعالیت‌های مستقر در خشکی که اثرات آبی آن بر محیط زیست دریای خزر و سلامتی انسان پیامدهای زیان‌باری بر جای می‌گذارد، از به‌کارگیری اقدامات احتیاطی به منظور جلوگیری از ورود خسارت خودداری نمایند. لذا اتخاذ «بهترین روش‌های زیست محیطی و کارآمدترین فناوری‌های موجود»^۲ می‌تواند در چهارچوب تدابیر احتیاطی عمل نموده، با تسری اصل احتیاط به مقررات مربوط به آلاینده‌های مستقر در خشکی، تا حدودی ورود آسیب به این حوزه آبی را تعدیل نماید. پروتکل حاضر، با ارائه فهرستی از فعالیت‌ها، منابع، اقلام و ماهیت منابع آلوده‌کننده مستقر در خشکی، بر شفافیت موضوع و همچنین تسهیل به کار گرفتن اصول حقوق بین‌الملل همچون اصل احتیاط در حفاظت از محیط زیست دریای خزر گام مهمی برداشته است. با وجود این، علی‌رغم دقت و تفصیل در مفاد این پروتکل، مقررات اجرایی و مؤثری را که به نحو محسوس به کاهش آلودگی با منبع مستقر در خشکی بینجامد، در خود ندارد.^۳

1. The Protocol for the Protection of the Caspian Sea against Pollution from Land-based Sources and Activities ("Moscow Protocol"), 2012, Moscow, Russia.

۲. زمانی، سیدقاسم، مهرداد محمدی و سیدعلی حسینی آزاد، تحول رژیم حقوقی بین‌المللی حفاظت از محیط زیست دریایی در مقابل آلاینده‌های مستقر در خشکی، از مونتگوبی تا کارتاگنا، نشریه اقیانوس‌شناسی، ۱۳۹۴، شماره ۲۱، ص ۴۴.

۳. بنافی، فرشته، علیرضا آرش‌پور و آرامش شهبازی، حفاظت از محیط زیست دریای خزر در چهارچوب اصل احتیاط، فصلنامه تحقیقات حقوقی دانشگاه شهید بهشتی، ۱۳۹۸، شماره ۸۹، صص ۱۷۷-۱۷۶.

همچنین، پروتکل حفاظت از تنوع زیستی (۲۰۱۴)^۱ الحاقی به کنوانسیون تهران، به حفاظت از تنوع زیستی دریای خزر با تأکید بر حفاظت گونه‌ای و همچنین حفاظت از زیستگاه‌ها می‌پردازد. بند (ب) ماده ۲ این پروتکل به صورت صریح اصل احتیاط را به منظور جلوگیری از انقراض، کاهش و آسیب به گونه‌ها، زیستگاه‌ها و نظام اکوسیستم منطقه، مورد استناد قرار داده است و به طور اخص با اعمال اصل احتیاط، حفظ آبزیان تجاری دریای خزر را در دستور کار خود دارد. اما به تغییر تنوع زیستی و تخریب زیستگاه‌های آبزیان خزر کمتر پرداخته است. همچنین، تنوع ژنتیکی موجودات آبی خزر، موضوعی ناشناخته است و برنامه‌ها و اقدامات حفاظت از محیط زیست دریای خزر جایگاه و نیازی به تحت حمایت قرار دادن موضوعات اخیر قرار نداده است. تغییر و تخریب تنوع زیستی آبزیان دریای خزر یا به دلیل تغییر اقلیم صورت می‌گیرد یا ناشی از دخالت عامل انسانی است. نقش عامل انسانی در موضوعاتی همچون صید بی‌رویه، تخریب زیستگاه آبزیان خزر و وارد نمودن گونه‌های غیربومی و بعضاً مهاجم در اثر تخلیه آب توازن کشتی‌ها به حوزه آبی خزر حائز اهمیت می‌باشد. در این راستا، اقدامات حفاظتی همچون ایجاد مناطق حفاظت شده، کمکی به حل مشکلات خزر در این زمینه ننموده است. لازم به ذکر است که حمایت از تنوع زیستی خزر شامل اقدامات پیشگیرانه و احتیاطی است و حفاظت از تنوع زیستی، عمدتاً گونه‌های در معرض خطر یا در معرض انقراض را شامل می‌گردد.^۲ «بر اساس مواد ۷ و ۸ و بخش سوم ضمیمه ۲، اتخاذ تدابیر احتیاطی و ارزیابی اثرات زیست محیطی پیش از ورود گونه‌های غیر بومی و یا آبزیان تغییر ژنتیک یافته به منطقه خزر پیش‌بینی شده است. باید اذعان نمود، هر گونه تأخیر در اتخاذ اقدامات احتیاطی به دلیل عدم قطعیت علمی در مورد تبعات ورود گونه‌های اصلاح شده ژنتیکی و یا ورود گونه‌های غیربومی به منطقه خزر، موجب خواهد شد تا پس از ورود خسارت، جبران آن غیرممکن و یا پرهزینه باشد. بر طبق این پروتکل، اعمال اصل احتیاطی در این زمینه می‌تواند منجر به ارزیابی اثرات زیست محیطی (طبق بند ب ماده ۷)، پیش‌بینی، پیشگیری و در نهایت حذف یا تعدیل آسیب به محیط زیست دریای خزر گردد».^۳ لازم

1. Protocol for the Conservation of Biological Diversity to the Framework Convention for the protection of the Marine Environment of the Caspian Sea (Ashgabat Protocol), 2014, Ashgabat, Turkmenistan.

2. Mammadov, E., S. Timirkhanov, T.A. Shiganova, A. Abdoli, "Management of Caspian Biodiversity Protection and Conservation", *Springer International Publishing Switzerland*, 2016, p3.

۳. بنافی، فرشته، علیرضا آرش پور و آرامش شهبازی، پیشین، ص ۱۷۶-۱۷۵.

به ذکر است که اصل احتیاط در این پروتکل بیش از آن که ماهوی باشد، الزام شکلی را مطمح نظر قرار داده است. به عبارت دیگر، در فرایند تصمیم‌گیری، صرفاً اصل مزبور باید مد نظر گرفته شود، به جای اینکه مبنایی برای اتخاذ تصمیمی احتیاطی تلقی گردد.

علاوه بر این، پروتکل آمادگی، واکنش و همکاری منطقه‌ای در مبارزه با سوانح آلودگی نفتی (۲۰۱۱)^۱ اهمیت اقدامات احتیاطی و پیشگیرانه در جلوگیری از آلودگی نفتی همچنین تصویب و اجرای سختگیرانه قوانین ملی، منطقه‌ای و بین‌المللی در آمادگی، واکنش و همکاری در سوانح آلودگی را به صورت تلویحی مورد شناسایی قرار داده است. این پروتکل با اشاره به ضرورت وجود امکانات مقابله با آلودگی بر روی عرشه کشتی و لزوم اطلاع‌رسانی در مواجهه با خطر آلودگی (ماده ۹)، به اصل احتیاط و اقدامات پیشگیرانه در ضرورت آمادگی اشاره می‌نماید. همچنین بر اساس ماده ۸ پروتکل که بر ضرورت ارزیابی پیامدهای نشت نفت و آلودگی ناشی از کشتی‌ها تأکید می‌نماید، می‌توان لزوم رعایت تدابیر احتیاطی را استنتاج نمود. زیرا ارزیابی مقدمه‌ای بر رعایت اصل احتیاط در راستای حمایت از محیط زیست دریای خزر است.^۲ لذا، می‌توان اذعان داشت پروتکل حاضر، در برخی مواد خود به صورت تلویحی رعایت اصول احتیاطی و پیشگیرانه به منظور حمایت از دریای خزر در مقابل سوانح آلودگی نفتی را مورد تأکید و شناسایی قرار داده است. لازم به ذکر است، در سوانح آلودگی نفتی مهم‌ترین اقدام، پیش‌بینی و پیشگیری از حادثه و کنترل منبع آلودگی است. لذا، اعمال تدابیر احتیاطی در این مرحله و همچنین ارزیابی و بررسی مستمر تانکر حامل نفت و مخزن آن و وجود ابزارهای لازم برای به حداقل رساندن و کنترل میزان آلودگی نفتی در صورت وقوع سانحه^۳ ضرورت اتخاذ تدابیر احتیاطی در راستای اهداف این پروتکل است. با وجود این، پروتکل حاضر، مبنای ارزیابی بیش و پیش از اصل احتیاط استوار نموده است.

1. The Protocol Concerning Regional Preparedness, Response and Co-operation in Combating Oil Pollution Incidents ("Aktau Protocol"), 2011, Aktau, Republic of Kazakhstan.

۲. همان، ص ۱۷۵.

3. Li, F., Hongcang Dong, Mincang Liang, "Analysis, treatment and countermeasures on oil spills at sea", IOP (Institute of Physics) Conference Series: Material Science Engineering, 2018, vol. 397, issue 1, p.5.

همچنین، به پروتکل ارزیابی اثرات زیست محیطی فرامرزی دریای خزر (۲۰۱۸)^۱ می‌توان اشاره نمود که هدفش اجرای روش‌های مؤثر و شفاف برای ارزیابی اثرات زیست محیطی فرامرزی فعالیت‌های پیشنهادی است که به احتمال زیاد می‌توانند تأثیر فرامرزی قابل توجهی بر محیط زیست دریایی و سواحل مجاور دریا بگذارند و از این طریق، از آلودگی محیط زیست دریایی و سواحل مجاور آن جلوگیری نموده، یا آن را کاهش یا کنترل نمایند. علاوه بر این، حفظ تنوع زیستی آن و استفاده منطقی از منابع طبیعی آن و محافظت از سلامت انسان را ترویج نماید (ماده ۲). همچنین، کشورهای حاشیه خزر، مکلف‌اند پیش از تصمیم‌گیری در مورد اجرای فعالیت‌هایی که در ضمیمه یک این پروتکل درج شده است، اقدامات لازم قانونی، اداری یا سایر اقدامات لازم را برای اجرای مفاد این پروتکل اتخاذ نمایند و اثرات و پیامدهای زیست محیطی آن فعالیت‌ها را که به احتمال زیاد می‌توانند دارای پیامدهای فرامرزی قابل توجهی، مطابق با معیارهای مندرج در ضمیمه دو باشند، مورد ارزیابی قرار دهند و یک روش ارزیابی اثرات زیست محیطی را که مبتنی بر مشارکت عمومی و تهیه اسناد ارزیابی اثرات زیست محیطی است و در ضمیمه سه شرح داده شده است، ایجاد نمایند و نتیجه ارزیابی را به سایر کشورها اطلاع دهند (بندهای ۱ تا ۳ ماده ۴ و ماده ۵). لذا می‌توان اذعان نمود، ارزیابی اثرات زیست محیطی، یکی از مصادیق رویکرد احتیاطی است.^۲ به موجب بندهای ۱ و ۲ ماده ۴ این پروتکل، کشورهای حاشیه دریای خزر تضمین می‌دهند، پیش از اقدام به فعالیت‌هایی که در ضمیمه یک این پروتکل برشمرده شده است و احتمال دارد آثار مخرب فرامرزی داشته باشد، مفاد این پروتکل در ارزیابی اثرات زیست محیطی را لحاظ نمایند. در این راستا بند (ز) ضمیمه سه این پروتکل از دول حاشیه خزر می‌خواهد: آنجا که در گردآوری اطلاعات در مورد یک فعالیت تا رسیدن به قطعیت علمی فاصله وجود دارد، آثار فرامرزی آن فعالیت باید بر اساس روش‌های پیش‌بینانه و خطرهای احتمالی و همچنین داده‌های مرتبط با محیط زیست مورد ارزیابی قرار گیرد.^۳ این بخش از ضمیمه با درج ارکان ارائه شده از اصل احتیاط در ماده ۱۵ اعلامیه ریو به صورت تلویحی به این

1. The Protocol on Environmental Impact Assessment in a Transboundary Context, 2018, Moscow, Russia.

۲. صالحی، جواد، **دستاوردهای نظریه مشورتی دیوان بین‌المللی دریاها در حمایت از زیست محیط دریاها**، مجله ایمنی زیستی، دوره ششم، ۱۳۹۲، شماره ۱، ص ۸۶.

3. Annex III: (g) An Identification of Gaps in Knowledge and Uncertainties Encountered in Compiling the Required Information.

اصل اشاره نموده است. پروتکل ارزیابی اثرات فرامرزی زیست محیطی دریای خزر می‌تواند نقش کلیدی در اعمال و اتخاذ و ابهام‌زدایی از چهره اصل احتیاط ایفا نماید که کمترین آنها می‌تواند ارائه اطلاعات در مورد آثار فعالیت‌ها و میزان اهمیت و اثرگذاری آنها بر محیط زیست دریای خزر و تعیین سطح خطر و ریسک ناشی از یک فعالیت باشد. بر اساس این پروتکل، کشورهای حاشیه خزر در فعالیت‌های توسعه‌ای خود مکلف به ارائه اسناد و دلایل متقن مبنی بر سازگار بودن فعالیت مزبور با محیط زیست می‌باشند و چهارچوبی را برای تبادل اطلاعات در مورد مخاطرات و عدم قطعیت علمی ناشی از آثار آن فعالیت فراهم می‌آورند. همچنین، کنوانسیون وضعیت حقوقی دریای خزر (۲۰۱۸)^۱ نیز تلویحاً رعایت اصل احتیاط را که مد نظر کنوانسیون تهران است، مورد اشاره قرار می‌دهد و دول حاشیه خزر را متعهد به حمایت و حفاظت از سامانه بوم‌زیستی دریای خزر و تمام عناصر آن می‌دارد و باید مشترکاً یا منفرداً به منظور حفاظت از تنوع زیستی، حمایت، احیا و مدیریت پایدار و بخردانه منابع زنده دریای خزر و جلوگیری، کاهش و کنترل آلودگی دریای خزر از هر منبع، تمام تدابیر لازم را اتخاذ و با یکدیگر همکاری کنند و هر فعالیتی که موجب لطمه به تنوع زیستی دریای خزر گردد، ممنوع است و در قبال هر گونه آسیب به سامانه بوم‌زیستی دریای خزر به موجب موازین حقوق بین‌الملل مسئول خواهند بود. بنابراین، هر چند اصل احتیاط به‌عنوان اصلی مجزا در کنوانسیون وضعیت حقوقی دریای خزر درج نشده است، اتخاذ رویکرد مبتنی بر اقدامات احتیاطی به‌عنوان یکی از اهداف این کنوانسیون به منظور حمایت و حفاظت از محیط زیست دریای خزر در چهارچوب کلیه موازین حقوق بین‌الملل و مفاد کنوانسیون حاضر قرار می‌گیرد. لذا می‌توان اذعان نمود کنوانسیون وضعیت حقوقی دریای خزر به صورت تلویحی و کنوانسیون تهران به صراحت اعمال اصل احتیاطی را مورد توجه قرار داده‌اند و چنانچه ضمانت اجرای مناسبی در کنوانسیون وضعیت حقوقی دریای خزر پیش‌بینی می‌گردید، با اعمال اصل احتیاط از بسیاری از

1. Convention on Legal Satus of Caspian Sea, 2018, Aktau, Kazakhstan.

بحران‌های زیستی، نظیر آلودگی‌های زیستی دریای خزر، از بین رفتن تنوع زیستی و ... پیشگیری می‌گردید.^۱ با عنایت به آنچه ذکر گردید، می‌توان یکی از دلایل عدم توفیق کنوانسیون تهران در حفاظت از محیط زیست دریای خزر و پروتکل‌های الحاقی را در چهارچوب اصول مندرج در این کنوانسیون، موانع فنی، برداشت‌های متفاوت کشورهای حاشیه دریای خزر در مورد این اصل و عدم قانون‌گذاری مشابه با موضوعیت اصل احتیاط در حفاظت از محیط زیست دریای خزر دانست.

۳. ریسک

باید اذعان نمود اصل احتیاط با عدم قطعیت علمی و خطر گره خورده است. عدم قطعیت وضعیتی است که می‌توان در یک فعالیت مداخله نمود، پیش از آنکه به صورت قطعی رابطه علیت میان آن فعالیت و برخی از انواع خسارت‌ها برقرار گردد. همین که پذیرفته شود، برخی فعالیت‌های توسعه‌ای می‌تواند دارای پیامدهای زیست محیطی زیان‌بار باشد، اصل احتیاط قدرت اجرایی پیدا می‌نماید، هر چند امکان اثبات درجه احتمال تحقق آن وضعیت مقدور نباشد. یکی دیگر از موانع اجرای اصل احتیاط در حفاظت از محیط زیست دریای خزر، خطر یا ریسک است.^۲ در این راستا، ممکن است در طراحی و اجرای یک فعالیت یا تکنولوژی جدید، شدت ریسک و یا حتی وجود ریسک قطعی نباشد. لذا، جلوگیری از یک فعالیت در دریای خزر با این ادعا که فعالیت یا طرح مزبور دارای خطرات گسترده و جبران‌ناپذیر برای محیط زیست دریای خزر است، منطقی نباشد. در واقع ریسک، احتمالی است که استفاده از یک تکنولوژی یا اجرای یک طرح و فعالیت، منافع حفاظت شده توسط نظم حقوقی بین کشورهای حاشیه خزر را به خطر خواهد انداخت. باید اذعان نمود اصل احتیاط بر خطر فرضی که مبتنی بر حدس است و از نظر علمی تأیید نشده است، اعمال نمی‌گردد. «حتی در اصل احتیاط هم غیرممکن است که بدون علم و یک پیش‌آگاهی و یا حداقل بر مبنای یک ارزیابی معقول و منطقی در مورد پیامدهای احتمالی اقدام

۱. شهبازی، آرامش، پویا برلیان، نقش زیست فناوری در توسعه حقوق بین الملل محیط زیست، فصلنامه مطالعات حقوق عمومی، ۱۳۹۷، شماره ۴۸، ص ۳۳.

۲. جهت اطلاعات بیشتر رک: کخدایی، عباسعلی و اسماء سالاری، سطح حفاظت دولت؛ جایگاهی برای اصل احتیاط در نظام حقوقی سازمان جهانی تجارت، پژوهش‌های حقوق تطبیقی، ۱۳۹۹، دوره ۲۴، شماره ۱، صص ۱۶۳-۱۵۸.

نمود. لذا، ارزیابی خطر و امتیازات آن و همچنین برقراری توازن بین خطر و اقدامات پیشگیرانه می‌تواند از اشکالات اصل احتیاط تا حدودی جلوگیری به عمل آورد.^۱ لازم به ذکر است، هر فعالیت و اقدامی خطرات خاص خود را دارد. لذا، تعیین سطح صفر برای خطر، غیرمنطقی است و نمی‌توان به همه خطرات واکنش نشان داد و اگر چنین شود، با استناد به اصل احتیاط، کلیه فعالیت‌های توسعه‌ای در دریای خزر باید تعطیل شوند. در واقع یکی از موانع عمده اعمال اصل احتیاط در دریای خزر، همین هزینه‌بردار بودن اعمال آن است. زیرا اتخاذ اصل احتیاط در جلوگیری از خطر ممکن است از فعالیت‌های پردرآمد برای کشورهای حاشیه دریای خزر ممانعت به عمل آورد.^۲ به علاوه، نمی‌توان از نظر علمی ثابت نمود که یک فعالیت یا یک طرح در حال یا آینده قطعاً موجب خطر نخواهد بود. در همین راستا، پس از تعیین میزان خطر برای ابهام‌زدایی از اصل احتیاط، ارزیابی خطر است که باید در مواجهه با عدم قطعیت علمی حاکم بر یک موقعیت صورت پذیرد. ارزیابی خطر، خود دارای چهار مرحله است: تعیین عامل خطرآفرین برای محیط زیست دریای خزر و سلامتی انسان‌ها، توصیف آن، ارزیابی آسیب‌پذیران ناشی از خطر و ویژگی‌سنجی خطر. این ارزیابی باید توسط نهادهای علمی منطقه خزر و بر اساس اصول شفافیت، ارزیابی بر اساس بهترین اطلاعات و با بهترین شیوه صورت گیرد. لازم به ذکر است که ارزیابی اثرات فرامرزی زیست محیطی به منظور ابهام‌زدایی از عدم قطعیت و خطر ناشی از یک فعالیت، ارتباط تنگاتنگی با اصل احتیاط دارد. در واقع می‌توان «اصل احتیاط را بخشی از یک رویکرد مبتنی بر ارزیابی خطر برآورد نمود. این رویکرد احتیاطی مشتمل بر سه عامل است: ارزیابی خطر، مدیریت خطر و اطلاع‌رسانی در مورد خطرات ناشی از یک فعالیت. البته، ناگزیر، نتایج این ارزیابی با میزانی از عدم قطعیت گره خورده است. لذا، بر اساس اصل احتیاط، فرایند ارزیابی زیست محیطی مستلزم ارائه اطلاعات بر مبنای فقدان علم یا عدم قطعیت علمی می‌باشد و ضرورت دارد نتایج حاصل از این ارزیابی زیست محیطی در اختیار سایر کشورهای عضو قرار

1. Tubiana, M , "the Precautionary Principle: Advantages & Risks", *J.Chir*, Paris, vol. 138, issue 2,2001, p 68.

2. Ricci, Paolo F, Hua-Xia Sheng, (2013) "Benefits and Limitations of the Precautionary Principle". Reference Module in Earth Systems and Environmental Sciences, *Elsevier*, 2013, p 276.

گیرد»^۱ بر این اساس، در ارزیابی اثرات زیست محیطی دریای خزر، هر کجا، فقدان علم یا آگاهی ناکافی یا عدم قطعیت علمی در مورد پیامدهای احتمالی یک برنامه یا فعالیت وجود دارد، لزوم اتخاذ اصل و تدابیر احتیاطی دارای ضرورت زیست محیطی است. «اصل احتیاط کشورها را ملزم می‌دارد، بهترین رویه‌های زیست محیطی و بهترین تکنولوژی در دسترس را به کار گیرند. لذا، در این تعبیر چه بسا اصل احتیاط، در قیاس با ارزیابی اثرات زیست محیطی، تعهدات سنگین‌تری خارج از صلاحیت کشورها به هنگام طراحی و اجرای فعالیت‌هایی که دارای اثرات خطرناک فرامرزی بر محیط زیست دیگر کشورها هستند، اعمال نماید»^۲. مع‌الوصف، یکی از مشکلات «ارزیابی اثرات فرامرزی زیست محیطی در موضوع فرامرزی بودن اثرات و پیامدهای ناشی از یک فعالیت است. به عبارت دیگر، چنانچه یک فعالیت دارای اثرات و پیامدهای خطرناک زیست محیطی باشد، اما این اثرات به خارج از مرزهای صلاحیت یک کشور انتقال نیابد، آیا از دایره شمول ارزیابی اثرات زیست محیطی خارج است؟»^۳ و کشورهای حاشیه خزر بدون نگرانی از احراز مسئولیت بین‌المللی می‌توانند همچنان به فعالیت‌های زیان‌بار خود ادامه دهند؟ در پاسخ باید اذعان نمود، به هنگام تصمیم‌گیری در مورد طراحی یا اجرای یک فعالیت کلیه اثرات آن طرح یا فعالیت و نه صرف آثار خطرناک فرامرزی آنها باید مورد ارزیابی قرار گیرد. لذا، کشورهای حاشیه خزر، پیش از طراحی و اجرای فعالیت‌های توسعه‌ای مکلف به رعایت تعهدات معاهداتی خود و ارزیابی خطرات زیست محیطی دریای خزر برای به حداقل رسانیدن ریسک می‌باشند. با وجود این، به دلیل ناهماهنگی کشورها در تبادل اطلاعات زیست محیطی، اقتصادی و صنعتی مرتبط با دریای خزر که خود از موانع اجرای اصل احتیاط محسوب می‌گردند، اطلاعات دقیق علمی و اکولوژیکی پیرامون وضعیت این دریا وجود ندارد و به همین دلیل ارزیابی آثار زیست محیطی فعالیت‌ها عملاً بسیار دشوار می‌شود.

1. Royal Haskoning DHV, "Environmental Impact Assessment (EIA) and Appropriate Assessment (AA) Evaluation of assessment tools and methods, Commissioned by the Antwerp Port Authority", *Tidal river development*, 2012, p18-19.

2. Fitzmaurice, Malgosia, "Legitimacy of International Environmental Law. The Sovereign States Overwhelmed by Obligations: Responsibility to React to Problems Beyond National Jurisdiction?" , *Max-Planck-Institute für ausländisches öffentliches Recht und Völkerrecht*, ZaöRV, vol. 77, 2017, pp 361-362.

3. *ibid*, pp. 354-362.

۴. نبود نظام مسئولیتی کارآمد

چنانچه اصل احتیاط در حفاظت از محیط زیست دریای خزر نقض گردد، به علت نبود نظام مسئولیتی کارآمد در زمینه حفاظت از محیط زیست دریای خزر، در صورت نقض تعهدات دولت‌ها به رعایت اصل احتیاط، نظر به اینکه دولت‌های حاشیه دریای خزر رعایت اصل احتیاط را تضمین نموده‌اند و یا اینکه در حد توان خود مکلف به رعایت آن در حفاظت از محیط زیست دریای خزر باشند، به ترتیب از مسئولیت محض یا عدم مسئولیت بین‌المللی متفاوت خواهد بود. مع‌الوصف، تعهد دولت‌های حاشیه خزر به اعمال رویه احتیاطی در ورود آسیب و پیامدهای فرامرزی یا کاهش مخاطرات ناشی از آن فعالیت‌ها، تعهد از نوع اعمال مراقبت مقتضی یا به عبارت دیگر، تعهد به وسیله است. لذا، دولت‌های همجوار خزر به طور کلی و بدون لحاظ تمام عوامل دخیل در هر وضعیت، مسئول خسارات به وجود آمده تلقی نمی‌شوند. مع‌الوصف، کشورهای حاشیه خزر برای حفاظت از محیط زیست این پیکره محصور آبی، در حد توان خود و بر اساس کنوانسیون تهران و پروتکل‌های الحاقی آن و همچنین کنوانسیون وضعیت حقوقی دریای خزر، مکلف به رعایت اصل احتیاط به عنوان اصلی راهنما در پیشگیری از بروز خسارت به محیط زیست دریای خزر هستند. با عنایت به آنچه ذکر گردید، اصل احتیاط را به عنوان مدیریت خطر در وضعیت احتمالی و اجرای عملی آن در مقابل ریسک و خطری بالقوه و شدید، بدون در انتظار ماندن نتایج پژوهش‌های علمی می‌توان تعریف کرد و اذعان نمود که علیرغم اهمیت و نقش مؤثر اصل احتیاط در حفاظت از محیط زیست دریای خزر، به دلیل فقدان یک نظام هماهنگ و کارآمد مسئولیتی بر مبنای اعمال منع نشده و مسئولیت مشترک، اما متفاوت کشورهای حاشیه خزر و همچنین عدم اساسی‌سازی شکلی و ماهوی اصل احتیاط در حقوق داخلی دول اطراف دریای خزر، اصل احتیاط هنوز جایگاه واقعی خود را به عنوان یک اصل کارآمد در کنترل، کاهش و حذف خطرات زیست محیطی دریای خزر و استفاده بهینه از این حوزه آبی و منابع ارزشمند آن به دست نیاورده است.

نتیجه‌گیری

به منظور حفاظت از محیط زیست دریای خزر اسناد منطقه‌ای مهمی با محوریت اصل احتیاط تصویب شده‌اند که چنانچه اصل مزبور به درستی اعمال می‌شد و موانع پیش روی اجرای این اصل مرتفع می‌گردید، می‌توانست در حمایت از این پیکره آبی نقش مؤثری ایفا نماید. اصل مزبور در حقوق و سیاست با ابهاماتی روبرو است که مانع از جامعه عمل پوشاندن به رسالت خود که همانا حفاظت از محیط زیست دریای خزر است، می‌گردد و عملاً دستخوش برداشت‌های مختلف و قدرت سیاسی دول حاشیه خزر قرار می‌گیرد. یکی از موانع پیش‌روی اجرای این اصل، نبود دیدگاهی مشابه در مورد اصل احتیاط در حقوق داخلی کشورهای حاشیه دریای خزر است. به‌عنوان مثال، کشور روسیه آن را رویکردی احتیاطی و غیرالزام‌آور می‌داند، نه اصلی احتیاطی که جزئی از منابع الزام‌آور حقوق بین‌الملل است. به‌علاوه، هر چند آذربایجان، روسیه و قزاقستان به کنوانسیون اسپو پیوسته‌اند، اصل احتیاط هیچ‌گاه به صورت رسمی وارد قوانین زیست محیطی کشورهای ایران، روسیه، آذربایجان و قزاقستان نشده و ترکمنستان نیز اخیراً در سال ۲۰۱۱، اتخاذ رویکردی احتیاطی برای جلوگیری از تغییر اقلیم را در پیش‌نویس طرح حفاظت از دشت‌ها و مرغزارها مورد شناسایی قرار داده است. لذا، یکی از موانع اجرای اصل احتیاط در حفاظت از محیط زیست دریای خزر، دیدگاه‌های متفاوت نسبت به این اصل و همچنین عدم رسوخ در قانون‌گذاری‌های داخلی کشورهای حاشیه دریای خزر است که با اساسی‌سازی شکلی و ماهوی آن در قوانین داخلی کشورهای این منطقه و رفع موانع فنی موجود در نظام حقوقی و سیاست‌های کشورهای حاشیه خزر در راستای همسان‌سازی تعریفی جامع از اصل مزبور مرتفع می‌گردد. یکی دیگر از موانع اجرای اصل احتیاط میزان ریسک ناشی از یک طرح، تکنولوژی و فعالیت است. هر فعالیتی در حال یا آینده ممکن است موجد خطراتی باشد. لذا، ممانعت از اجرایی شدن این طرح‌ها و فعالیت‌ها و جلوگیری از ورود تکنولوژی‌های نوین با استناد به اصل احتیاط هزینه‌های زیادی بر اقتصاد کشورهای حاشیه خزر وارد می‌آورد. به این ترتیب، پس از محرز شدن شدت خطر بر اساس اصل احتیاط، ارزیابی اثرات زیست محیطی، به‌عنوان ابزار سیاست‌گذاری زیست محیطی، گامی اساسی در راستای شناسایی اثرات منفی ناشی از فعالیت‌های توسعه‌ای است. ارزیابی اثرات

زیست محیطی چهارچوبی را برای گردآوری اطلاعات و ارزیابی آنها در راستای اتخاذ تصمیمات سازگار با محیط زیست این پیکره آبی فراهم می‌آورد. با وجود این، ناهماهنگی و بعضاً پنهان کاری کشورهای حاشیه خزر در تبادل اطلاعات صنعتی، اقتصادی، زیست محیطی در مورد دریای خزر اطلاعات دقیق علمی پیرامون این دریا به منظور ارزیابی، کنترل و مدیریت ریسک وجود ندارد و این امر ارزیابی اثرات زیست محیطی برای اعمال اصل احتیاط را با چالش مواجه نموده است. همچنین، کنوانسیون تهران که سند مهمی در حفاظت از این گستره آبی است، نقایص فراوانی دارد؛ از جمله اینکه رعایت اصل احتیاط بر طبق کنوانسیون مزبور، تعهد به رعایت اقدامات مقتضی و از نوع تعهد به وسیله است و نمی‌تواند دولت‌ها را در صورت نقض اصل احتیاط طرف دعوا قرار دهد. لذا، دولت‌های هم‌جوار خزر به طور کلی و بدون لحاظ تمام عوامل دخیل در هر وضعیت، مسئول خسارات به وجود آمده تلقی نمی‌شوند. از آنجا که همه دولت‌های حاشیه خزر وظیفه دارند از دریای خزر حمایت کنند، یک مسئولیت مشترک میان همه دول ساحلی خزر در راستای ایفای وظیفه به وجود می‌آید. این مسئولیت مشترک، یکسان نیست و دولت‌ها به نسبت آسیبی که به محیط زیست وارد می‌آورند و توانایی و امکاناتی که تحت اختیار دارند، مکلف‌اند تا نقش مؤثرتری در حفظ محیط زیست ایفا نمایند. لذا، مطابق اصل مسئولیت مشترک اما متفاوت، دولت‌های ساحلی دریای خزر علاوه بر به کارگیری تمهیدات احتیاطی برای حفاظت از محیط زیست این حوزه آبی، به طور مشترک مسئولیت حفظ آن را به عهده دارند. علاوه بر این، توسعه پایدار کشورهای منطقه ایجاب می‌نماید تا محیط زیست دریای خزر به نحوی مورد استفاده قرار گیرد تا حداقل آسیب را متحمل گردد و این امر بر اهمیت مراقبت و رعایت اصل احتیاط می‌افزاید. یکی دیگر از موانع پیش‌روی اعمال اصل احتیاط، مشخص نبودن وضعیت حقوقی مسئولیت و جبران خسارت در حفاظت از محیط زیست دریای خزر است. در هیچ یک از توافقات منعقد شده بین کشورهای حاشیه خزر مسئله مسئولیت تعریف و مشخص نشده است که این خود یکی دیگر از موانع اجرای اصل احتیاط می‌باشد. لذا، می‌توان با تکمیل اصول مندرج در کنوانسیون تهران و اعطای نقش مؤثرتر به اصل احتیاط، مسئولیت ناشی از اعمال منع نشده بر کشورهای متخلف حاشیه خزر را اعمال نمود و محیط زیست دریای خزر را در راستای

توسعه پایدار مورد حمایت و حفاظت همه‌جانبه قرار داد. فقدان یک مکانیزم الزام‌آور برای انعکاس این اصل مهم زیست محیطی در حقوق داخلی کشورهای ساحلی خزر، برداشت‌های متفاوت از آن و ایجاد ضمانت اجرای لازم برای مقابله با نقض آن مانع از اجرای مؤثر این اصل در حمایت از دریای خزر شده است. علی‌رغم کاستی‌های عنوان شده، کشورهای حاشیه خزر، در حد توان و بر اساس کنوانسیون تهران و پروتکل‌های الحاقی آن و همچنین کنوانسیون وضعیت حقوقی دریای خزر، مکلف به رعایت اصل احتیاط به عنوان اصلی راهنما در پیشگیری از بروز خسارت به محیط زیست دریای خزر هستند و در این راستا، چنانچه عرفی بودن اقدامات احتیاطی در توافقنامه‌های منطقه‌ای مورد پذیرش قرار گیرد و سازوکار قضایی الزام‌آور منطقه‌ای برای رجوع به اختلافات پیش‌بینی گردد و اصل احتیاط در حقوق داخل کشورهای حاشیه خزر به صورت یکسان و هماهنگ، اساسی‌سازی شکلی و ماهوی شود و اطلاعات مربوط به فعالیت‌ها، طرح‌ها و تکنولوژی‌های نوین در زمینه محیط زیست دریای خزر در اختیار سایر کشورهای حاشیه خزر قرار گیرد، می‌توان اصل احتیاط را قاعده‌ای اساسی به منظور حفاظت از محیط زیست دریای خزر مطرح نظر قرار داد.

فهرست منابع

الف) منابع فارسی

کتاب

۱. ساعد، نادر، احمدعلی محسن‌زاده و علی سمیعی، **حقوق محیط زیست نظریه‌ها و رویه‌ها**، تهران: انتشارات خرسندی، ۱۳۸۸.

مقاله

۲. بنافی، فرشته، علیرضا آرش‌پور و آرامش شهبازی، **حفاظت از محیط زیست دریای خزر در چهارچوب اصل احتیاط**، فصلنامه تحقیقات حقوقی دانشگاه شهید بهشتی، ۱۳۹۸، شماره ۸۹، صص ۱۹۴-۱۷۱.
۳. بنافی، فرشته و علیرضا آرش‌پور، **جایگاه اصل احتیاط در حمایت از محیط زیست دریایی**، مجله مطالعات حقوقی دانشگاه شیراز، ۱۳۹۶، شماره ۴، صص ۵۸-۳۱.
۴. خوبیاری، حامد، **بررسی احتیاط در معنای فقهی به مثابه اصل زیست محیطی احتیاط**، فصلنامه پژوهش‌های حقوق تطبیقی عدل و انصاف، سال اول، ۱۳۹۷، شماره ۳، صص ۴۱-۲۴.
۵. زمانی، سیدقاسم، مهرداد محمدی و سیدعلی حسینی آزاد، **تحول رژیم حقوقی بین‌المللی حفاظت از محیط زیست دریایی در مقابل آلاینده‌های مستقر در خشکی**، از **مونتگوبی تا کارتاگنا**، نشریه اقیانوس‌شناسی، ۱۳۹۴، شماره ۲۱، صص ۴۸-۳۷.
۶. شهبازی، آرامش، **توسعه پایدار یا پایداری توسعه در حقوق بین‌الملل**، مجله حقوقی بین‌الملل، ۱۳۸۹، شماره ۴۲، صص ۱۳۹-۱۲۵.
۷. شهبازی، آرامش و پویا برلیان، **نقش زیست فناوری در توسعه حقوق بین‌الملل محیط زیست**، فصلنامه مطالعات حقوق عمومی، ۱۳۹۷، شماره ۴۸، صص ۴۳-۲۳.
۸. صالحی، جواد، **دستاوردهای نظریه مشورتی دیوان بین‌المللی دریاها در حمایت از زیست محیط دریاها**، مجله ایمنی زیستی، ۱۳۹۲، شماره ۶، صص ۹۲-۷۵.

۹. کدخدایی، عباسعلی و اسماء سالاری، *سطح حفاظت دولت؛ جایگاهی برای اصل احتیاط در نظام حقوقی سازمان جهانی تجارت*، پژوهش‌های حقوق تطبیقی، دوره ۲۴، شماره ۱، صص ۱۸۱-۱۵۳.
۱۰. کدخدایی، عباسعلی و اسماء سالاری، *احتیاط در حقوق بین‌الملل: اصل عرفی یا اصل کلی حقوقی؟*، فصلنامه پژوهش حقوق عمومی، سال بیستم، ۱۳۹۷، شماره ۵۹، صص ۶۳-۳۳.
۱۱. محمدزاده وادقانی، علیرضا، *اصل احتیاط در حقوق علوم کشاورزی و محیط زیست*، فصلنامه مطالعات حقوق خصوصی، ۱۳۹۴، شماره ۳، ص ۴۷۴.
۱۲. مشهدی، علی، *اساسی‌سازی حق بر محیط زیست در حقوق ایران و فرانسه*، مطالعات حقوق تطبیقی، ۱۳۹۳، دوره ۵، شماره ۲.
۱۳. مولائی، آیت و حسن لطفی، *شکندگی مرزها بین اصول احتیاط و پیشگیری*، مجله حقوقی بین‌المللی، ۱۳۹۸، شماره ۶۰، صص ۲۹۰-۲۶۹.

ب) منابع انگلیسی

Books

14. Zander, J., *The Application of the Precautionary Principle in Practice*, Cambridge University Press, Nova Yorque, 2010.

Articles

15. Alkalaj, S., "Environmental Performance Reviews Turkmenistan", United Nation New York and Geneva, *UN Economic Commission for Europe*, 2012, pp 1-35.
16. Fitzmaurice, Malgosia, "Legitimacy of International Environmental Law. The Sovereign States Overwhelmed by Obligations: Responsibility to React to Problems Beyond National Jurisdiction?", *Max-Planck-Institute für ausländisches öffentliches Recht und Völkerrecht*, *ZaöRV*, 2017, vol. 77, pp 339-370.
17. Hønneland, G., "Norway and Russia: Bargaining Precautionary Fisheries Management in the Barents Sea", *Arctic Review on Law and Politics*, 2014, vol. 5, 1.
18. Kumar Jaggi, Navin, "the Precautionary Principle in the Indian Courts", *Lawyers Club India (LCI)*, 2018.

19. Li, F., Hongcang D., Mincang L, "Analysis, treatment and countermeasures on oil spills at sea", *Institute of Physics Conference Series: Material Science Engineering*, 2018, vol. 397, issue 1, pp 1-7.
20. Mammadov, E., S. Timirkhanov, T.A. Shiganova, A. Abdoli "Management of Caspian Biodiversity Protection and Conservation", *Springer International Publishing Switzerlan*, 2016.
21. Ricci, Paolo F, Hua-Xia Sheng, "Benefits and Limitations of the Precautionary Principle", Reference Module in Earth Systems and Environmental Sciences, *Elsevier*, 2013, 276-285.
22. Royal Haskoning DHV, "Environmental Impact Assessment (EIA) and Appropriate Assessment (AA) Evaluation of assessment tools and methods, Commissioned by the Antwerp Port Authority", *Tidal river development*, 2012.
23. Sirinskiene, A., "The Status of Precautionary Principle: Moving Towards a Rule of Customary Law", *Jurisprudence*, 2009, vol. 4(118), 349-364.
24. Tubiana, M, "the Precautionary Principle: Advantages & Risks", *J.Chir*, Paris, vol. 138, issue 2, 2001.

Documents

25. Convention on Environmental Impact Assessment in a Transboundary Context (Espoo), 1991.
26. Convention on Legal Satus of Caspian Sea, 2018, Aktau, Kazakhestan.
27. Framework Convention for the Protection of the Marine Environment of Caspian Sea, 2003, Tehran.
28. Law of the Azerbaijan Republic on Protection of the Environment, (1999), No. 678-IQ, Article 3.
29. Protocol on Environmental Impact Assessment in a Transboundary Context, 2018, Moscow, Russia.
30. Protocol for the Conservation of Biological Diversity, 2014, Ashgabat .
31. Protocol for the Protection of the Caspian Sea against Pollution from Land-based Sources and Activities, 2012, Moscow.
32. Protocol Concerning Regional Preparedness, Response and Co-operation in Combating Oil Pollution Incidents, 2011, Aktau, Kazakhstan.
33. The draft Law on Pastures, UN Economic Commission for Europe, Environmental Performance Reviews Turkmenistan, UN, New York and Geneva, 2012 First Review.
34. The Ecological Code of the Republic of Kazakhstan, (2011) No. 212 of 2007 and Amendment.
35. Turkmenstan 2011 Forest Code.

